
Beata Komarnicka-Nowak¹

Wiktoria Nowak²

***Ius cogens* i moralność międzynarodowa a problem nieważności zrzeczenia się przez Polskę reparacji wojennych**

DOI: 10.5604/01.3001.0054.4503

Streszczenie

Artykuł zawiera analizę problemu nieważności zrzeczenia się przez Polskę reparacji wojennych na tle uregulowań Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów. Autorki analizując przyczyny nieważności, wskazują na ich istnienie w kontekście złożenia oświadczenia o zrzeczeniu się reparacji w 1953 r., powołując się również na okoliczności towarzyszące tamtym wydarzeniom historycznym. Artykuł zawiera również odniesienie do zagadnienia moralności międzynarodowej.

Słowa kluczowe: nieważność, *ius cogens*, przymus, moralność międzynarodowa, reparacje

***Ius cogens* along with international morality and the problem of the invalidity of Poland's renunciation of war reparations**

Summary

The article contains an analysis of the problem of the invalidity of Poland's renunciation of war reparations against the background of the provisions of the Vienna Convention on the Law of Treaties. Analysing the reasons for invalidity, the authors point to their existence in the context of the declaration of renouncing reparations in 1953, also referring to the circumstances surrounding those historical events. The article also contains a reference to the issue of international morality.

Keywords: invalidity, *ius cogens*, coercion, international morality, reparations

¹ Radca prawny, autorka książki pt. „Reparacje wojenne. Nie dziś, nie wczoraj i nie jutro?” – specjalizuje się w nieważności umów.

² Magister prawa, absolwentka Wydziału Prawa i Administracji na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Wprowadzenie

Zamierzeniem tekstu jest analiza prawna Oświadczenia rządu PRL z 23 sierpnia 1953r. o zrzeczeniu się reparacji od Niemiec pod kątem ustalenia przyczyn nieważności³. Wydarzenia polityczne po II Wojnie Światowej oraz powiązane z nimi umowy międzynarodowe unaocznily jak brzemiennie w konsekwencji może być tolerowanie ograniczania przez jedno państwo swobody w podejmowaniu suwerennych decyzji w zakresie umów międzynarodowych przez inne państwa. Na przykładzie oświadczenia rządu PRL złożonego pod naciskiem ZSRR, przedstawiono implikacje natury prawnej jak i politycznej, które wiążą się z postawieniem zarzutu nieważności i w związku z tym uznania aktu jednostronnego za nieważny od początku jego istnienia. Skutki zarzutu nieważności są wielorakie, uznanie zaś umowy za nieważną powoduje konieczność przywrócenia *status quo ante*. W związku z tym, w prawie międzynarodowym dąży się do ścisłego określenia przyczyn nieważności, aby podważanie ważności umowy nie prowadziło do destabilizacji stosunków międzynarodowych i nie naruszało zasady *pacta sunt servanda*. W Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów⁴ starano się znaleźć złoty środek pomiędzy nienaruszalnością zobowiązań międzynarodowych a możliwością uznania umowy za nieważną⁵. Analiza badawcza opiera się głównie na Konwencji wiedeńskiej, która obok ustalonych reguł zawiera przede wszystkim najważniejsze przesłanie dla stosunków międzynarodowych: zasadę poszanowania umów międzynarodowych i nakaz przestrzegania ich w dobrej wierze, zasadę wyższości prawa międzynarodowego nad krajowym na forum międzynarodowym, nieważność umów wymuszonych siłą i nieważność umów sprzecznych z *ius cogens*⁶. Maria Frankowska za najważniejszy i największy dorobek Konwencji w sensie rozwoju systemu prawno-międzynarodowego uznała art. 53 i art. 64 uznające nieważność traktatów sprzecznych z normami *iuris cogentis*.

³ Oświadczenie Rządu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej zawarte w Protokole nr 4 z posiedzenia Rady Ministrów w dniu 23 sierpnia 1953 r., AKPRM 88/15/1 [w]: S. Dębski, W. M. Góralski (red.), Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004, Tom II Dokumenty, Warszawa 2004, s. 271.

⁴ Konwencja wiedeńska o prawie traktatów sporządzona w Wiedniu dnia 23 maja 1969 r. (Dz. U. z 1990 r. Nr 74, poz. 439).

⁵ J. Sandorski, *Nieważność umów międzynarodowych*, Poznań 1978, s. 6-7.

⁶ M. Frankowska, *Konwencja wiedeńska o prawie traktatów z perspektywy 40-lecia*, w: Z. Galicki, T. Kamiński, K. Myszona – Kostrzewa (red.), *40 lat minęło – praktyka i perspektywy konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów*, Warszawa 2009, s. 38.

W art. 53 bowiem, po raz pierwszy w formie traktatowej sformułowano definicję imperatywnej normy prawa międzynarodowego⁷.

Definicja *ius cogens*, jak pisze M. Frankowska, nie jest doskonała, ale jest wyrazem podejścia, dającego upust marzeniom o lepszym świecie⁸. Jako pierwszy tezę o nieważności zrzeczenia się przez Polskę reparacji postawił Jan Sandorski⁹.

1. Klasyfikacja przyczyn nieważności umów w prawie międzynarodowym

1.1 Pojęcie nieważności

Nieważność umowy w prawie międzynarodowym publicznym to stan prawny, w którym dana umowa nie wywołuje skutków prawnych. Jest on spowodowany zaistnieniem konkretnych przyczyn określonych przez prawo¹⁰. Tak rozumianą nieważność można podzielić na nieważność formalną i zasadniczą, a formalną zaś na ograniczoną i nieograniczoną. W obu przypadkach nieważności formalnej umowa jest nieważna *ab initio*. W Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów, która reguluje problem nieważności umów w prawie międzynarodowym, nie użyto wyrażenia „nieważność zasadnicza”. Z przepisów Konwencji można tylko wywieść, że opierają się one na podziale nieważności zasadniczej na bezwzględną i względną¹¹.

1.2 Charakterystyka nieważności bezwzględnej umów międzynarodowych

1. Pojawia się automatycznie z chwilą zaistnienia przyczyny, która ją wywołała. Tak więc jest niezależna od inicjatywy stron umowy.
2. Umowa taka nie może być konwalidowana i nie może stać się umową ważną. Nieważność bezwzględna eliminuje w tym przypadku działanie zasady *estoppel*.

⁷ Ibidem, s. 39.

⁸ Ibidem

⁹ J. Sandorski, *Nieważność zrzeczenia się przez Polskę reparacji wojennych a niemieckie roszczenia odszkodowawcze*, w: T. Rabska (red. naczelny), *Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny*, 2004, z. 3.

¹⁰ Hasło „nieważność traktatów” w: J. Symonides, D. Pyć (red. tomu IV), *Wielka encyklopedia prawa. Tom IV Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2014, s. 287.

¹¹ J. Sandorski, *Nieważność umów...*, s. 25.

3. Postanowienia umowy bezwzględnie nieważnej są niepodzielne i dlatego na przyczynę nieważności bezwzględnej można powołać się tylko w odniesieniu do całej umowy.
4. Zarzut nieważności bezwzględnej, w związku z art. 65 Konwencji¹², który dotyczy postępowania, jakie należy stosować w związku nieważnością, może podnieść zarówno strona umowy poszkodowana jak i strona winna.
5. Przyczynami nieważności bezwzględnej są przymus wobec przedstawiciela państwa, przymus wobec państwa polegający na groźbie lub użyciu siły oraz sprzeczność z *ius cogens*. Dwie pierwsze przyczyny to wady oświadczenia woli. Ze względu na ich szczególnie negatywne skutki, wbrew rozwiązaniom w prawie cywilnym, mają charakter przyczyn powodujących nieważność bezwzględną.
6. Nieważność bezwzględna powoduje następnie brak mocy obowiązującej umowy¹³.

1.3 Klasyfikacja przyczyn nieważności umów w Konwencji wiedeńskiej

Konwencja wiedeńska o prawie traktatów reguluje kwestię nieważności umów międzynarodowych, podając osiem przyczyn nieważności:

1. oczywiste i obiektywnie widoczne dla innych państw pogwałcenie prawa wewnętrznego regulującego kwestie kompetencji do zawierania umów międzynarodowych (art. 46);
2. przekroczenie upoważnień do wyrażenia zgody na związanie się umową międzynarodową (art. 47);
3. błąd (error) (art. 48);
4. oszustwo (art. 49);
5. przekupstwo (corruptio) przedstawiciela państwa (art.50);
6. przymus zastosowany wobec przedstawiciela państwa (art. 51);
7. przymus wobec państwa w postaci groźby użycia siły (art. 52);
8. sprzeczność z *ius cogens* postanowień traktatu (art. 53).

Zgodnie z postanowieniami art. 42 ust.1 Konwencji wiedeńskiej „Ważność traktatu lub zgody państwa na związanie się traktatem może być zakwestionowana jedynie przez zastosowanie niniejszej Konwencji”¹⁴. Przesłanki nieważności dzielą się na: dotyczące przepisów wewnętrznych państwa lub

¹² Tekst Konwencji wiedeńskiej patrz: (Dz. U. z 1990 r. Nr 74, poz. 439).

¹³ J. Sandorski, op. cit., s. 25-26.

¹⁴ Tekst Konwencji wiedeńskiej patrz: (Dz. U. z 1990 r. Nr 74, poz. 439).

organizacji międzynarodowej, wad oświadczenia woli, stosowania przymusu oraz niezgodności umowy z normą *ius cogens*. W przypadku przesłanek nieważności, w punktach od 6 do 8 mamy do czynienia z przesłankami bezwzględnej nieważności na związanie się traktatem (art. 51) albo nieważności samego traktatu (art. 52 oraz 53)¹⁵.

2. Pojęcie przymusu

Przymus w stosunkach międzynarodowych należy rozumieć jako zagrożenie lub podjęcie przez państwo, grupę państw lub organizację międzynarodową takich działań lub zaniechań, których skutki spowodują, że inne państwo lub państwa dokonają oczekiwanego przez stosujących przymus zaniechania lub działania. Tak pojmowany przymus ma formę przymusu zbrojnego, politycznego i ekonomicznego. Nieważność umów powoduje przymus niezgodny z prawem międzynarodowym. Nielegalny przymus może mieć miejsce na każdym etapie zawierania umowy międzynarodowej i zawsze spowoduje jej nieważność¹⁶.

2.1 Przymus wobec przedstawiciela państwa

Artykuł 51 Konwencji definiujący przymus wobec przedstawiciela państwa wyraźnie podkreśla, że wyrażenie zgody państwa na związanie się traktatem, które zostało spowodowane w drodze przymusu wobec jego przedstawiciela przez czyny lub groźby skierowane przeciwko niemu, nie ma żadnego skutku prawnego¹⁷.

W tradycyjnej doktrynie prawa międzynarodowego jedyną formą przymusu powodującą nieważność umów międzynarodowych był przymus fizyczny zastosowany wobec przedstawiciela państwa. W praktyce od dawna istniała norma prawa zwyczajowego powodująca nieważność umów zawartych pod przymusem fizycznym, skierowanym przeciwko przedstawicielom państwa. Z większym problemem mamy do czynienia w przypadku przymusu psychicznego i jego wpływu na nieważność umowy międzynarodowej. Do połowy XX w. przeważał bowiem pogląd, że przymus ten nie ma znaczenia dla

¹⁵ A. Zawidzka-Łojek (red.), op. cit., s. 43-44.

¹⁶ J. Sandorski, *Wpływ przymusu na nieważność umów międzynarodowych*, w: A. Ohanowicz (red. naczelny) *Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny* 34, 1972, z. 2, s. 1.

¹⁷ Tekst Konwencji wiedeńskiej patrz: (Dz. U. z 1990 r. Nr 74, poz. 439).

ważności umowy. Na taki ogląd sprawy niewątpliwie wpływ miał P. Fauchille, który twierdził, że przymus zarówno moralny (*la violence morale*) jak i przymus fizyczny nie powoduje nieważności umowy¹⁸.

Próby stworzenia przepisu o nieważności umów zawartych pod przymusem fizycznym i psychicznym podjęto dopiero w harwardzkim projekcie prawa traktatowego w latach trzydziestych, gdzie zdefiniowano przymus jako zastosowanie presji wymierzonej przeciwko osobom podpisującym umowę w imieniu państwa lub przeciwko osobom, od których zależy ratyfikacja lub przystąpienie do umowy¹⁹.

Dopiero Komisja Prawa Międzynarodowego i następnie konferencja wiedeńska odrzuciły pogląd, że jedynie przymus fizyczny powoduje nieważność umowy. Przymus psychiczny jako wyrafinowana forma przymusu obecna powszechnie w dzisiejszym świecie został uznany jako niedozwolony podczas zawierania umów. W Konwencji wiedeńskiej zdecydowano się na podział przymusu na przymus poprzez działanie i przymus poprzez groźbę. Groźba zawsze ma charakter przymusu psychicznego, bez względu na to czy mamy do czynienia z zagrożeniem spowodowania cierpień fizycznych czy moralnych. Lęk przed cierpieniem zawsze stanowi bowiem doznanie psychiczne²⁰.

Przykładem przymusu zdefiniowanego w art. 51 Konwencji będzie np. przymus ZSRR na przedstawicielu Czechosłowacji przy zawieraniu traktatu z 14.10.1968 r. o stacjonowaniu wojsk radzieckich w Czechosłowacji²¹.

2.2 Przymus wobec państwa

Ch. C. Joyner, definiuje pojęcie przymusu, uważając, że przymus występuje wówczas, gdy rząd państwa zmusza rząd innego państwa, aby myślał lub działał w pewien określony sposób poprzez zastosowanie różnych rodzajów nacisku, gróźb, zastraszania lub użycia siły. Działania te mogą mieć różny charakter, taki jak: zerwanie stosunków dyplomatycznych, retorsja, sankcje ekonomiczne, blokady i użycie siły zbrojnej²².

¹⁸ J. Sandorski, *Wpływ...*, s. 2.

¹⁹ Ibidem, s. 3.

²⁰ Ibidem, s. 4.

²¹ W. Czaplinski, A. Wyrozumski, *Prawo międzynarodowe publiczne. Zagadnienia systemowe*, Warszawa 2014, s. 633.

²² T. Kamiński, E. Karska, *Przymus wobec państwa jako przesłanka nieważności traktatu w świetle konwencji wiedeńskiej z 1969 roku*, *Studia Iuridica*. LXXXVII 2021, s. 215.

Prawo międzynarodowe bardzo długo, właściwie do okresu międzywojennego nie miało zastrzeżeń do używania siły w stosunkach między państwami. Dopiero w Pakcie Ligi Narodów znajdujemy sprzeciw wobec napaści i jej groźbie, a strony Paktu Brianda- Kelloga wyrzekają się wojny jako narzędzia polityki narodowej²³.

2.3 Przymus ekonomiczny

W zakresie precyzyjnej definicji przymusu ekonomicznego i politycznego wciąż nie ma zgody w doktrynie. Od czasów Cyserona i jego maksymy *in fide quid senseries non quid dixeris cogitandum*, wskazania dotyczące interpretacji w prawie międzynarodowym, rozumiane jako proces ustalania intencji stron, przestały być wiodącymi, przepisy Konwencji wiedeńskiej nie wyjaśniają zaś wszystkich wątpliwości związanych z procesem interpretacji²⁴.

Zwolennicy uznania przymusu ekonomicznego za przyczynę nieważności interpretują art. 2 ust.2 Karty Narodów Zjednoczonych o zakazie groźby użycia siły lub zakazie jej użycia w ten sposób, że nadają pojęciu „siła” szersze niż „siła zbrojna” znaczenie²⁵. J. Symonides zwracał uwagę na fakt, iż w przekonaniu państw europejskich istnieje norma prawa zwyczajowego zakazująca stosowania przymusu ekonomicznego. Przyjęcie w drodze konsensu na konferencji wiedeńskiej w sprawie prawa traktatów w 1969 r., deklaracji o zakazie stosowania wojskowego, politycznego lub ekonomicznego przymusu przy zawieraniu umów międzynarodowych można potraktować jako dowód istnienia powszechnej normy prawa zwyczajowego dotyczącej delegalizacji przymusu ekonomicznego. Podkreślano też, iż użycie w tekście Konwencji o prawie traktatów pojęcia „przymus” (coercion) zamiast stosowanego w Karcie Narodów Zjednoczonych pojęcia „siła” (force) świadczy o tym, że można mu nadać szersze znaczenie i interpretować jako obejmujące także przymus ekonomiczny²⁶.

Podsumowując, przez przymus ekonomiczny we współczesnych stosunkach międzynarodowych należy rozumieć podjęcie przez państwo, państwa lub organizację międzynarodową działań, które stwarzają zagrożenie dla życia gospodarczego innego państwa, a przez to wymuszają jego zgodę

²³ S. E. Nahlik, *Kodeks prawa traktatów*, Warszawa 1976, s. 293.

²⁴ J. Sandorski, op.cit., s. 148.

²⁵ Karta Narodów Zjednoczonych z dnia 26 czerwca 1945 roku (Dz. U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90 z późn. zm.).

²⁶ J. Sandorski, *Zrzeczenie się w 1953 r. przez Polskę reparacji wobec Niemiec w świetle prawa międzynarodowego*, w: W. M. Góralski (red.), *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004*, Tom I, Studia, Warszawa 2004, s. 149.

na spodziewane przez stosujących ten rodzaj przymusu zaniechanie lub działanie. Zagrożenia dla życia gospodarczego państwa nie jest więc celem, lecz środkiem, którego zastosowanie powoduje, że państwo podporządkowuje się woli państwa stosującego przymus i umożliwia mu uzyskanie spodziewanych korzyści²⁷.

Przymus ekonomiczny, tak jak przymus zbrojny, musi stanowić poważne zagrożenie dla państwa, by mógł się stać przyczyną wady oświadczenia woli. Państwo zmuszane musi być pozbawione zdolności „manewrowania”, a więc możliwości uniknięcia skutków sytuacji przymusowej. Element ten wyznacza granicę między naciskiem i przymusem ekonomicznym i przesądza o nieważności umowy międzynarodowej czy też aktu jednostronnego²⁸.

Podsumowując, Konwencja wiedeńska o prawie traktatów oba przypadki przymusu zalicza do przesłanek nieważności bezwzględnej. Wskutek tego postanowienia, umowy zawarte pod przymusem są niepodzielne (art. 44 ust. 5) oraz tym samym wykluczona jest możliwość zastosowania zasady *estoppel* poprzez wyłączenie możliwości konwalidowania (art. 45)²⁹.

3. Nieważność umów międzynarodowych a *ius cogens*

Art. 53 Konwencji wiedeńskiej definiuje niezgodność umowy z normą bezwzględnie obowiązującą w sposób następujący: „Traktat jest nieważny, jeśli w chwili jego zawarcia jest sprzeczny z imperatywną normą powszechnego prawa międzynarodowego. W rozumieniu niniejszej Konwencji imperatywną normą powszechnego prawa międzynarodowego jest norma przyjęta i uznana przez międzynarodową społeczność państw jako całość za normę, od której żadne odstępstwo nie jest dozwolone i która może być zmieniona jedynie przez późniejszą normę postępowania prawa międzynarodowego o tym samym charakterze”³⁰.

Wśród przyczyn nieważności umów międzynarodowych, sprzeczność treści umowy międzynarodowej z normą *iuris cogentis* zajmuje wysoką i szczególną pozycję. Porównując przyczyny nieważności bezwzględnej tj. sprzeczność z *ius cogens* i przymus, można uznać, że umowa zawarta pod przymusem

²⁷ J. Sandorski, op. cit., s. 160.

²⁸ J. Sandorski, op. cit., w: W. M. Góralski (red.), op. cit., s. 150.

²⁹ Tekst Konwencji wiedeńskiej patrz: (Dz. U. z 1990 r. Nr 74, poz. 439).

³⁰ Tekst Konwencji wiedeńskiej patrz: (Dz. U. z 1990 r. Nr 74, poz. 439).

będzie nieważna ze względu na zakaz użycia siły, który jest niekwestionowaną normą *iuris cogentis*³¹.

3.1 Katalog norm *ius cogens*

W Konwencji wiedeńskiej nie znajdziemy enumeratywnie wymienionych norm *ius cogens*, ale w komentarzu Komisja Prawa Międzynarodowego wskazała, że spreczny z normą *ius cogens* jest:

- traktat dotyczący bezprawnego, niezgodnego z Kartą Narodów Zjednoczonych, użycia siły i groźby użycia siły,
- traktat przewidujący popełnienie zbrodni międzynarodowych,
- traktat przewidujący handel niewolnikami, piractwo, ludobójstwo, traktaty naruszające prawa człowieka, równość państw, zasadę samostanowienia narodów³².

Sprzeczność z *ius cogens* definiuje cytowany wcześniej art. 53 Konwencji oraz przepisy dotyczące podzielności postanowień umowy (art. 44), utraty prawa powoływania się na przyczynę nieważności (art. 45) oraz następstw nieważności (art. 69 i art. 71). Wyłączenie art. 53 z przepisu dotyczącego utraty prawa do powoływania się na przyczynę nieważności podkreśla rangę *ius cogens* w Konwencji wiedeńskiej³³.

4. Problem moralności międzynarodowej a *ius cogens*

Warto również w tym miejscu poruszyć problem definicji moralności międzynarodowej, który warto rozpatrywać równoległe do kwestii *iuris cogentis*.

Definicja moralności w prawie międzynarodowym rodzi od lat wiele problemów. Wciąż nie ma jednej. „Według J. Białocerkiewicza moralność międzynarodowa to zespół imperatywów moralnych, według których można dokonać oceny zachowania uczestników stosunków międzynarodowych w ich relacjach zewnętrznych”³⁴. Tym samym moralność międzynarodowa to ujednoczone poglądy na to, co jest dobre, złe, słuszne, niesłuszne, sprawiedliwe bądź

³¹ J. Sandorski, op. cit., s. 171.

³² A. Wyrozumska, *Umowy międzynarodowe. Teoria i Praktyka*, Warszawa 2006, s. 410.

³³ J. Sandorski, op. cit., s. 171, 172.

³⁴ A. Szpak, *Prawo międzynarodowe, moralność międzynarodowa, normy polityczne i prakseologia międzynarodowa- wzajemne relacje*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Athenaeum. Polskie Studia Polityczne, 2010, vol. 26, s. 162.

niesprawiedliwe. J. Gilas uważa, że to całokształt norm etycznych tworzy pojęcie moralności międzynarodowej³⁵.

5. Okoliczności złożenia oświadczenia rządu PRL z 1953 r.

Do złożenia oświadczenia rządu Bolesława Bieruta o zrzeczeniu się reparacji od Niemiec dochodzi wkrótce po śmierci Józefa Stalina, 23.08.1953 r. W Polsce od 1948 r. szalał stalinowski terror. Dla Bieruta i jego współpracowników było jasne, że wzrasta nie tylko znaczenie organów bezpieczeństwa publicznego, ale również licznych tzw. doradców radzieckich, którzy formalnie tylko podlegali polskiemu kierownictwu i że istnieje z ich strony możliwość realnego zagrożenia dla członków najwyższych władz PRL. W związku z tym, Bierut gotów był udowodnić, że zrobi wszystko, czego zażyczy sobie Moskwa. Terror nie zelżał wraz ze śmiercią Stalina³⁶.

O przymusie i presji wobec najwyższych władz PRL może świadczyć, chociażby sprawa uchwalania konstytucji z 1952 r., której projekt akceptował i osobiście nanosił poprawki Stalin, a które Bierut osobiście tłumaczył i wprowadzał do polskiego tekstu³⁷.

5 marca 1953 r. umiera Stalin. 10 lipca 1953 r. ukazuje się komunikat o usunięciu Ławrentija Berii ze stanowiska wicepremiera oraz o jego aresztowaniu. Na Kremlu toczy się brutalna gra o władzę. 8 sierpnia 1953 r. nowy premier Gięorgij Malenkov zapowiada zmianę w polityce gospodarczej³⁸. Zmiany w gospodarce nie zmieniały jednak polityki ZSRR, tym bardziej wobec zwasalizowanych państw, takich jak Polska.

Pierwsze miesiące po śmierci Stalina utwierdziły Bieruta w przekonaniu, że zmian nie będzie i musi nadal wykonywać polecenia Moskwy, jeśli chce zachować władzę i nie obawiać się o życie. Powolna odwilż przyjdzie dopiero w 1954³⁹. Pomiędzy 20 a 22 sierpnia 1953 r., władze ZSRR podejmują rokowania z rządem NRD w wyniku których, zrzekają się reparacji od Niemiec, ponieważ zamierzają wzmocnić pozycję polityczną i ekonomiczną radzieckiej strefy okupacyjnej. Wpływ na decyzję miały również strajki i rozruchy w NRD

³⁵ Ibidem

³⁶ A. Garlicki, *Bolesław Bierut*, w: A. Garlicki, A. Paczkowski (red.), *Dzieje PRL*, Warszawa 1994, s. 72.

³⁷ Ibidem, s. 78.

³⁸ Ibidem, s. 80.

³⁹ Ibidem, s. 82.

w czerwcu 1953 r. przeciwko komunistycznej rzeczywistości, krwawo stłumione przez sowieckie dywizje. Oczywiście Polska musi podporządkować się tej decyzji. W takich okolicznościach już 23 sierpnia 1953 r. Rada Ministrów PRL przyjęła uchwałę „Oświadczenie rządu PRL” dotyczącą zrzeczenia się 1 stycznia 1954 r. spłaty odszkodowań na rzecz Polski. W posiedzeniu Rady Ministrów uczestniczyło 35 osób. Nikt nie miał zastrzeżeń, odnotowano, że uchwała została podjęta jednomyślnie⁴⁰.

Z najnowszych ustaleń historyków, wynika, że 18 sierpnia 1953 r. powstała uchwała Rady Ministrów ZSRR, która nie pozostawia wątpliwości, że Bierut osobiście nie podjął żadnej samodzielnej decyzji w sprawie reparacji. W dokumencie odnalezionym przez Bogdana Musiała w Rosyjskim Archiwum Państwowym czytamy, że Rada Ministrów ZSRR postanawia polecić MSZ, aby ten powiadomił rząd PRL, iż Związek Sowiecki od 1 stycznia 1954 r. zrezygnował z pobierania reparacji od Niemiec i od strony polskiej oczekuje tego samego. Nie było żadnych propozycji czy negocjacji. To było polecenie, a właściwie przymus⁴¹.

Podsumowanie

Przedstawione tu fakty pozwalają domniemywać, że Oświadczenie rządu polskiego z 23 sierpnia 1953 r. było skutkiem dyktatu radzieckiego naruszającego suwerenność państwa polskiego i stawiającego rząd PRL w pozycji nierównoprawnego partnera stosunków międzynarodowych. Z punktu widzenia prawa międzynarodowego oświadczenie z 23 sierpnia 1953 r. jest międzynarodowym aktem jednostronnym o charakterze zrzeczenia. Nie istnieją normy prawa międzynarodowego regulujące kwestię ważności aktu jednostronnego. W związku tym przyjmuje się w doktrynie prawa międzynarodowego, że oceny ważności aktu jednostronnego dokonuje się, opierając się na zasadach określonych w Konwencji o prawie traktatów z 1969 r., regulujących kwestie związane z ważnością umów międzynarodowych⁴².

Okoliczności złożenia oświadczenia wskazują na nieważność bezwzględna. Według J. Sandorskiego mamy do czynienia z wystąpieniem wszystkich trzech przyczyn nieważności bezwzględnej, ponieważ groźba użycia siły

⁴⁰ *Oświadczenie Rządu PRL...*[w]: S. Dębski, W. M. Góralski (red.), op.cit., s. 271.

⁴¹ B. Komarnicka-Nowak, *Reparacje wojenne, nie dziś, nie wczoraj i nie jutro*, Dębogóra 2023. s. 92-94.

⁴² J. Sandorski, op. cit., w: T. Rabska (red. naczelny), op. cit., s. 66.

w stosunkach międzynarodowych, powoduje z jednej strony wadę oświadczenia woli przy zawieraniu umowy międzynarodowej, z drugiej natomiast jej zakaz jest niekwestionowaną normą *iuris cogentis*. W świetle Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów groźba użycia siły to forma przymusu zastosowana przy zawieraniu umowy międzynarodowej. Groźba wobec przedstawiciela państwa zawsze będzie miała charakter przymusu psychicznego, bez względu na to, czy grożono cierpieniem fizycznym czy moralnym. Zgodnie z art. 51 Konwencji o prawie traktatów zastosowanie groźby powoduje nieważność umowy *ab initio*. Norma ta została skodyfikowana dopiero w 1969 r., ale nie ma wątpliwości, co do możliwości jej zastosowania wobec oświadczenia rządu z 1953 r, ponieważ jej istnienie w sferze norm międzynarodowego prawa zwyczajowego od dawna nie jest kwestionowane⁴³.

Zagrożenie dla państwa polskiego i jego przywódców w przypadku odmowy złożenia oświadczenia 1953 r. nie zostało stwierdzone *expressis verbis*, ale też prawo międzynarodowe nie wymaga do uznania stanu zagrożenia jego notyfikacji ze strony państwa stosującego groźbę.

Wobec Polski na tle jej rezygnacji z reparacji wojennych zastosowany został również przymus ekonomiczny. Strona radziecka dopuściła się szantażu ekonomicznego, grożąc, że jeśli Polska nie zrezygnuje z reparacji, będzie zmuszona nadal do dostaw węgla do ZSRR po bardzo zaniżonej cenie. Od 1945 r. Polska dostarczała węgiel po cenach drastycznie odbiegających od cen na rynku międzynarodowym.

Presja zmagania się z naciskami związanymi z przymusem ekonomicznym (obawy o odcięcie od dostaw gazu) jest w Polsce bardzo dobrze znana. Po agresji Rosji na Ukrainę w lutym 2022 r., pozostałe kraje europejskie przekonały się jak ważne dla społeczności międzynarodowej jest przeciwdziałanie próbom legitymizacji przymusu ekonomicznego jako legalnego narzędzia polityki zagranicznej państw.

Jeśliby odwoływać się do kategorii moralności międzynarodowej, to chociaż Komisja Prawa Międzynarodowego w pracach nad projektem Konwencji wiedeńskiej, uznała, że niemoralny charakter umowy międzynarodowej nie jest podstawą do unieważnienia w stosunkach między państwami, to Trybunał międzynarodowy może uznać taką umowę za nieważną, jeśli jest sprzeczna z porządkiem międzynarodowym i zasadami etycznymi.

⁴³ Ibidem, s. 67.

Oświadczenie rządu PRL z 23 sierpnia 1953 r., dotyczące zrzeczenia się z 1 stycznia 1954 r. spłaty odszkodowań na rzecz Polski, było nieważne *ab initio* i jako takie nigdy nie wywierało i nie wywiera skutków prawnych. *Ex iniuria ius non oritur*.

Bibliografia

Akty prawne

1. Karta Narodów Zjednoczonych z dnia 26 czerwca 1945 roku (Dz.U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90 z późn. zm.).
2. Konwencja wiedeńska o prawie traktatów sporządzona w Wiedniu dnia 23 maja 1969 r. (Dz.U. z 1990 r. Nr 74, poz. 439).

Książki i artykuły naukowe

1. Czapliński W., Wyrozumska A., *Prawo międzynarodowe publiczne. Zagadnienia systemowe*, Warszawa 2014.
2. Dębski S., Góralski W. M. (red.), *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004*, Tom II Dokumenty, Warszawa 2004.
3. Frankowska M., *Konwencja wiedeńska o prawie traktatów z perspektywy 40-lecia*, w: Galicki Z., Kamiński T., Myszone – Kostrzewa K., *40 lat minęło-praktyka i perspektywy konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów*, Warszawa 2009.
4. Garlicki A., *Bolesław Bierut*, w: Garlicki A., Paczkowski A. (red.), *Dzieje PRL*, Warszawa 1994.
5. Kamiński T., Karska E., *Przymus wobec państwa jako przesłanka nieważności traktatu w świetle konwencji wiedeńskiej z 1969 roku*, *Studia Iuridica*. LXXXVII 2021.
6. Komarnicka-Nowak B., *Reparacje wojenne, nie dziś, nie wczoraj i nie jutro?*, Dębogóra 2023.
7. Nahlik S.E., *Kodeks prawa traktatów*, Warszawa 1976.
8. Sandorski J., *Nieważność umów międzynarodowych*, Poznań 1978.
9. Sandorski J., *Nieważność zrzeczenia się przez Polskę reparacji wojennych a niemieckie roszczenia odszkodowawcze*, w: T. Rabska (red. naczelny), *Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny*, 2004, z. 3.

10. Sandorski J., *Wpływ przymusu na nieważność umów międzynarodowych*, w: A. Ohanowicz (red. naczelny), *Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny* 34, 1972, z. 2.
11. Sandorski J., *Zrzeczenie się w 1953 r. przez Polskę reparacji wobec Niemiec w świetle prawa międzynarodowego*, w: Góralski W. M. (red.), *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004*, Tom I, Studia, Warszawa 2004.
12. Symonides J., Pyć D. (red. tomu IV), *Wielka encyklopedia prawa. Tom IV Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2014.
13. Szpak A., *Prawo międzynarodowe, moralność międzynarodowa, normy polityczne i prakseologia międzynarodowa- wzajemne relacje*, Wydawnictwo Adam Marszałek, *Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne*, 2010, vol. 26.
14. Wyrozumska A., *Umowy międzynarodowe. Teoria i Praktyka*, Warszawa 2006.
15. Zawidzka-Łojek A. (red.), A. Łazowski, B. Sonczyk, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2022.